

УДК 159.9.07+34.09

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2021-4.10>

О. О. Орлова, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Г. М. Стояцька, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних дисциплін та психології поліцейської діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, магістр психології

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОГО ПРОФІЛЮ ОСОБИСТОСТІ (НА БАЗІ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЗДОБУВАЧІВ-КЛІНІЦИСТІВ)

Актуальність статті зумовлюється необхідністю дослідження психологічних особливостей комунікативного профілю здобувачів-клініцистів юридичної клініки закладу вищої освіти.

Метою даного соціально-психологічного дослідження є вивчення зв'язку між комунікативними рисами особистості та усвідомленням стратегічних завдань первинної безоплатної правової допомоги на базі юридичної клініки. Увага до комунікативного профілю здобувачів-клініцистів зумовлена перманентними структурними та законодавчими змінами, що супроводжують первинну безоплатну правову допомогу загалом та правову освіту й юридичну клінічну діяльність зокрема, тому об'єктом дослідження стали саме комунікативні здібності членів юридичної клініки, оскільки значення цих здібностей підвищується в умовах у тому числі дистанційної або віддаленої діяльності.

Результати дослідження конкретизовано за допомогою кількісної методології, заснованої на неекспериментальному емпіричному дослідженні, вибірку якого становили здобувачі вищої освіти Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, що є членами юридичної клініки «Істина».

У дослідженні було використано методіку 16-факторного опитувальника особистості Р. Кеттела (версія С). Математико-статистична обробка даних здійснювалася за U-критерієм Манна-Уїтні, H-критерієм Краскелла-Уолліса, а також за допомогою кореляційного аналізу за критерієм Спірмена. Отримані результати оброблялися програмним забезпеченням IBM SPSS 26.

Результати дослідження показали наявність статистично значущого зв'язку між різними комунікативними профілями здобувачів-клініцистів та їхнім ставленням до стратегічних статутних завдань юридичної клініки. Важливість комунікативних навичок особливо підвищується в умовах дистанційних та знеособлених консультацій, комунікації в режимі обмежувальних заходів.

Дані дослідження можуть бути використані для оптимізації подальших заходів із відбору членів юридичної клініки з числа учасників освітнього процесу.

Проведення особистісних тестів в комплексі з іншими інструментами вимірювання професійної придатності може забезпечити додаткові дані щодо відповідності здобувачів завданням юридичної клінічної діяльності у контексті цифровізації вищої освіти та правової і правозахисної діяльності загалом.

Ключові слова: комунікативний профіль особистості, освіта, юридична клініка, юридична клінічна освіта, юридична психологія.

O. O. Orlova, G. M. Stoyatska. Personality's communicative profile psychological features (on the basis of empirical research of gainers-clinicians)

The relevance of the article is stipulated by the necessity to study the psychological features of the communicative profile of applicants-clinicians of the legal clinic of the higher educational establishment.

The purpose of this social and psychological research is to study the relationship between personality's communicative features and awareness of the strategic objectives of primary free legal aid on the basis of a legal clinic. Attention to the communicative profile of applicants-clinicians is conditioned by the permanent structural and legislative changes accompanying the primary free legal aid in general and legal education and legal clinical activities in particular. Therefore, the communicative skills of the legal clinic's members have become the object of the study, as the value of these abilities increases in conditions including distant or remote activities.

The results of the study are concretized using a quantitative methodology based on a non-experimental empirical study, a sample of which was made by graduates of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, who are members of the legal clinic "Istyna". The method of a 16-factor personality questionnaire by R. Kettel (version C) was used in the study. Mathematical and statistical data processing was performed according to the Mann-Whitney U-test, Kraskell-Wallis H-test, as well as by correlation analysis according to Spearman's correlation coefficient for clustered samples. The results were processed by IBM SPSS 26. The results of the study showed a statistically significant relationship between the various communication profiles of applicants-clinicians and their attitude to the strategic statutory objectives of the legal clinic. The importance of communi-

© О. О. Орлова, Г. М. Стояцька, 2021

tion skills is especially increasing in the conditions of remote and impersonal consultations, and communication in the mode of restrictive measures. These studies can be used to optimize further measures to select members of the legal clinic from among the participants in the educational process.

Conducting personality tests in combination with other tools for measuring professional qualifications can provide additional data on the suitability of applicants for the tasks of legal clinic activities in the context of digitalization of higher education and legal and human rights activities in general.

Key words: personality communicative profile, education, legal clinic, legal clinical education, legal psychology.

Постановка проблеми. Безпрецедентне значення юридичного клінічного руху та зростання його соціальної ролі в контексті правової просвіти населення та спорадичних реформ правничої освіти, підвищення ролі практичного складника підготовки здобувачів-правників є беззаперечними реаліями сьогодення. У цьому сенсі підвищення уваги до особистісних характеристик здобувачів, що присвячують свій час діяльності юридичних клінік, спроби відслідкувати закономірності у психологічних чинниках, що зумовлюють бажання молоді бути частиною широкого простору безоплатної правової допомоги, спонукають здійснювати емпіричні дослідження, здатні надати досвідний матеріал для вдосконалення клінічного руху. Питання пошуку психологічних закономірностей та комунікативних характеристик, які зумовлюють особистісне бажання займатися клінічною діяльністю, зумовлені ще й підвищенням значення надання правової допомоги у дистанційному форматі.

Нові соціальні реалії, в яких існує суспільство вже понад півтора роки, зумовлюють необхідність удосконалити комунікативні здібності та навички, які можуть допомогти оптимізувати діяльність юридичних клінік у контексті надання допомоги у форматі віддалених або знеособлених консультацій. У цьому сенсі вивчення саме комунікативних особливостей здобувачів-клініцистів постає актуальною та своєчасною проблемою не лише з погляду діяльності юридичних клінік, а й загалом із погляду юридичної психології, яка аналізує діяльність правника у цілому.

Окрім того, сьогодні в Україні практично відсутні спеціальні психологічні емпіричні дослідження такої соціальної групи, як здобувачі правничої або правоохоронної освіти, які присвячують час практичній діяльності юридичних клінік.

Таким чином, дослідження, здійснене на базі вибірки здобувачів-клініцистів юридичної клініки «Істина» Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, та основні висновки, отримані на його підставі, можуть сприяти вдосконаленню клінічної діяльності та стати основою для її розвитку, у тому числі й шляхом рекомендацій щодо відбору бажаючих нею займатися.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зміни та перетворення, що відбуваються в нашій країні в різних сферах, не оминули й правничу освіту. Підвищення якості освіти значною мірою залежить від включення в неї практико-орієнтованих складників. Це призвело до посилення уваги науковців до діяльності юридичних клінік. Значною працею, що присвячена окресленій проблематиці останніх років, є монографія М. Лоджук, в якій надається загальнотеоретична характеристика змісту правового регулювання діяльності юридичних клінік в Україні [1]. Опубліковано низку посібників з основ юридичної клінічної діяльності та практики, де увагу зосереджено на складниках викладання навчального курсу у закладах вищої освіти, а також наукових статей [2–5]. Проте саме дослідження психологічних особливостей комунікативного профілю особистості та роль юридичних клінік на становлення правника потребують висвітлення.

Що стосується досліджень, присвячених класичній 16-факторній методиці Реймонда Кеттела [6–8], то вона є вичерпним показником різноманітних профілів особистості у нормальному діапазоні. Її ефективність було доведено у різних ситуаціях, де потрібна глибока оцінка всього спектру психологічних особливостей особистості, а дослідження щодо її аналізу є систематичними. Зокрема, серед найбільш значущих робіт останніх років можна віділити дослідження G. Boyle, L. Stankov N., Martin K. Petrides, M. Eysenck, G. Ortet [9], R. Kumar [10], D. Pietrzak, B. Page, J.S. Korcuska, A. Bach Gorman [11], S.R. Young, T.Z. Keith [12], O. Bouiri, S. Lotfi, M. Talbi [13], H. Cattell, A. Mead [14], серед вітчизняних дослідників – В.П. Чудакову [15].

Мета статті. Метою наукового дослідження є емпіричне вивчення комунікативного профілю здобувачів-клініцистів. Концептуальна гіпотеза дослідження полягає у припущенні про існування зв'язку між адекватним усвідомленням завдань, які стоять перед юридичною клінікою як закладом надання безоплатної первинної правової допомоги, та високим рівнем комунікативних властивостей особистості та особливостей її міжособистісної взаємодії (за 16-факторним опитувальником Р. Кеттела).

Завданнями наукового дослідження є доведення низки емпіричних гіпотез, зокрема про те, що високому рівню за шкалами «замкнутість – товариськість», «підпорядкованість – домінантність», «стриманість – експресивність» та ін. відповідає позитивне ставлення до виконання та реалізації основних статутних завдань юридичної клініки.

У процесі дослідження використано такі методи: метод аналізу (надав можливість дослідити особливості комунікативного профілю здобувачів-клініцистів на базі юридичної клініки «Істина»), метод прогнозування (дав змогу визначити перспективи подальшого розвитку психологічних особливостей комунікативного

профілю здобувачів-клініцистів юридичної клініки закладу вищої освіти), гіпотетико-дедуктивний метод (дав змогу підтвердити або спростувати висунуті емпіричні гіпотези).

Методики, що використовувалися у дослідженні: 16-факторний опитувальник особистості Р. Кеттела; математико-статистичні критерії для обробки масиву даних: критерій Шапіро-Уїлка для кластеризованих вибірок кількістю до 100 спостережень, U-критерій Манна-Уїтні, H-критерій Краскелла-Уолліса, кореляційний аналіз за критерієм Спірмена.

Експериментальною базою для дослідження стала юридична клініка «Істина» Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Виклад основного матеріалу. Нормативно-правове забезпечення діяльності юридичних клінік в Україні регулюється Наказом Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України» [16]. Окрім того, у закладах вищої освіти, де створено клініки, затверджено відповідні положення. Не є винятком і Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, на базі якого з 2001 р. створена і функціонує юридична клініка «Істина». Спершу вона функціонувала як Центр правової допомоги «Істина», який у 2013 р. був реорганізований в юридичну клініку і нині функціонує відповідно до Положення «Про юридичну клініку «Істина» ДДУВС» від 27 квітня 2017 р. [17].

У своїй діяльності юридична клініка керується Конституцією України, законами України «Про безоплатну правову допомогу» від 02 червня 2011 р. № 3460-VI [18], «Про звернення громадян» від 02 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР [19].

Основною метою створення та діяльності юридичної клініки «Істина» ДДУВС є формування у здобувачів вищої освіти навичок практичної діяльності за фахом, здобуття ними теоретичних знань та практичних умінь професії юриста, формування у них поваги до принципів права, підвищення рівня правової культури населення, а також надання громадянам соціально вразливих верств населення безоплатної первинної правової допомоги.

Відповідно до вказаних напрямів, упродовж травня та червня 2021 р. на базі юридичної клініки «Істина» Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ нами було проведено емпіричне дослідження психологічних особливостей комунікативного профілю здобувачів-клініцистів.

Вибіркою дослідження стали представники клініки – здобувачі юридичного факультету (студенти) та факультетів підготовки фахівців для органів та підрозділів Національної поліції (курсанти).

Умовою участі у дослідженні було наявність стажу клінічної діяльності не менше дев'яти місяців на момент дослідження.

Загалом у дослідженні взяли участь 60 осіб із різних курсів та різної статі: 26 хлопців, 34 дівчини, 13 курсантів, 47 студентів, 7 здобувачів I курсу, 17 – II курсу, по 15 здобувачів III та IV курсів, 12 здобувачів-магістрантів.

Вибірка являє собою кластеризовану вибірку (cluster sample), яка загалом може бути репрезентативною щодо генеральної сукупності.

Оскільки ми вивчали вплив якісних чинників на результативні показники комунікативних властивостей здобувачів-клініцистів, то фактично в роботі використовувалися дані анонімного анкетування, в якому досліджуваних було розбито на кілька груп залежно від відповідей на контрольні питання щодо власної життєвої стратегії та професійної зайнятості, мотивації займатися клінічною діяльністю, бачення соціальних завдань юридичної клініки.

Свою чергою, ознаками в нашому дослідженні виступали дані, отримані за шкалою комунікативного профілю особистості (за версією С 16-факторного опитувальника Р. Кеттела).

У ході дослідження на першому етапі здобувачам-клініцистам було запропоновано відповісти на низку питань анонімного анкетування щодо їхньої особистої діяльності та ставлення до організації і функціонування юридичної клініки. Основні результати за питаннями анкети наведено у табл. 1.

Результати за цим опитуванням у подальшому стали групуючими змінними нашого дослідження та дали змогу кластеризувати відповіді залежно від особливостей комунікативних властивостей особистості досліджуваних.

Другим пунктом дослідження була організація анкетування здобувачів-клініцистів за 16-факторним опитувальником особистості Р. Кеттела (було використано україномовну адаптацію опитувальника версії С [7]).

За цією методикою вимірювався комунікативний профіль досліджуваних (зокрема, було обраховано показники за шкалами фактора А – «замкнутість/товариськість» (Reserved/Warm), фактора Е – «підпорядкованість/домінантність» (Deferential/Dominant), фактора F – «стриманість/експресивність» (Serious/Lively), фактора Н – «нерішучість/сміливість» (Shy/Bold), фактора L – «довірливість/підозрливість» (Trusting/Vigilant), фактора N – «прямолинійність/дипломатичність» (Private/Forthright) та фактора Q2 – «конформізм/нонконформізм» (Self-Reliant/Group-Oriented). Основні дані щодо результатів обрахунку зазначених показників наведено у табл. 2.

Таблиця 1

*		Так	Частково	Ні
1	Чи поєднуєте ви навчання у закладі освіти з роботою за фахом?	40 %	–	60 %
2	Чи бачите ви себе через 10 років людиною, що працює за тим фахом, який ви зараз здобуваєте?	70 %	30 %	–
3	Якою була ваша особиста мотивація стати консультантом юридичної клініки?			
	– дізнатися більше про фах, який здобуваю	80 %	20 %	–
	– надавати практичну допомогу тим, хто цього потребує, бути корисним людям	92 %	8 %	–
	– вибрав клініку як базу для проходження академічної практики	44 %	–	56 %
	– розраховував(ла), що статус консультанта допоможе отримати бали за самостійну та індивідуальну роботу з певних дисциплін	–	8 %	92 %
	– бачу клініку як місце, де можу отримати багато матеріалу для своєї наукової роботи	53 %	77 %	–
4	Чи вважаєте ви, що юридична клініка повністю та ефективно виконує завдання набуття здобувачами вищої освіти практичних навичок професії юриста?	20 %	60 %	20 %
5	Чи вважаєте ви, що юридична клініка є повноцінним та ефективним місцем для проходження здобувачами вищої освіти академічної практики?	64 %	6 %	30 %
6	Чи вважаєте ви, що юридична клініка повністю та ефективно виконує завдання надання громадянам малозабезпечених верств населення безоплатної правової та психологічної допомоги?	50 %	30 %	20 %
7	Чи вважаєте ви, що юридична клініка є повноцінним та ефективним закладом проведення заходів правової просвіти населення?	80 %	10 %	10 %

* у першому стовпчику даної таблиці наведено кодування факторних (групуючих) змінних.

Таблиця 2

домінування ознаки 1	ознака 1	середній рівень	ознака 2	домінування ознаки 2
3,33 %	замкнутість	31,67 %	товариськість	65 %
7,66 %	підпорядкованість	20 %	домінантність	71,33 %
–	стриманість	38,6 %	експресивність	62,4 %
8,17 %	нерішучість	6 %	сміливість	85,83 %
–	довірливість	26 %	підозріливість	74 %
2,88 %	прямолінійність	8%	дипломатичність	89,12 %
6 %	конформізм	23,46 %	нонконформізм	71,54 %

Таким чином, за результатами дослідження було отримано два масиви даних: із дихотомічними та номінативними шкалами, які дали змогу розбити вибірку на групи залежно від відповідей анонімного анкетування (дискретний масив), та кількісними шкалами, отриманими за вибраними факторами 16-факторного опитувальника (безперервний масив).

Усі отримані показники було перевірено на нормальність розподілу даних за критерієм Шапіро-Уїлка. Оскільки за окремими показниками дані не підкорялися закону нормального розподілу, то для подальшої роботи було вибрано непараметричну стратегію математико-статистичної обробки. Обрахунок даних здійснювався у програмі SPSS. У його ході на першому етапі було здійснено кореляційний аналіз між змінними із застосуванням коефіцієнту кореляції Спірмена.

За його результатами статистично значущі показники кореляції було виділено між такими змінними: пряма кореляція між змінними 1 та 3 (на рівні 0,748), між змінними 4 і 5 (на рівні 0,6), між змінними 5 і 8 (на рівні 0,509), між змінними 6 і 8 (на рівні 0,563), між змінними 7 та 8 (на рівні 0,66). Також було встановлено слабкі кореляційні зв'язки між кількісними шкалами факторів А та Н (на рівні 0,244), Е та L (0,202), F та Н (0,288), Н та N (0,248).

На наступному етапі було здійснено перевірку емпіричних гіпотез дослідження про наявність або відсутність статистично значущих відмінностей між особливостями комунікативного профілю здобувачів-клініцистів та їх приналежністю до груп, виділених на підставі групуючих змінних нашого дослідження. Результати цієї перевірки наведено у табл. 3.

Як свідчать результати математико-статистичної обробки даних, не існує статистично достовірної і підтвердженої різниці у комунікативному профілі здобувачів-клініцистів залежно від їх приналежності до груп за 1-ю та 2-ю групуючими змінними, а саме: 1 – залежності від поєднання або непоєднання навчання з роботою за фахом, 2 – залежності від бачення себе в перспективі особою, що працює за фахом, який нині здобуває.

Таблиця 3

Групуюча змінна	Критерій	p-value	H ₀
1	U-критерій Манна-Уїтні	0,156	нульова гіпотеза приймається
2	U-критерій Манна-Уїтні	0,158	нульова гіпотеза приймається
3	U-критерій Манна-Уїтні	0,66	нульова гіпотеза приймається
4	H-критерій Краскелла-Уолліса	0,003	нульова гіпотеза відхиляється
5	H-критерій Краскелла-Уолліса	0,001	нульова гіпотеза відхиляється
6	H-критерій Краскелла-Уолліса	0,015	нульова гіпотеза відхиляється
7	H-критерій Краскелла-Уолліса	0,001	нульова гіпотеза відхиляється

Що стосується зв'язку з мотивацією, що спонукала стати членом юридичної клініки (3-я групуюча змінна), статистично значущої відмінності між групами немає, хоча значимість на рівні 6,6% може свідчити про її наявність на рівні тенденції. Водночас цілком статистично значуща відмінність у комунікативних профілях здобувачів-клініцистів спостерігається у групах, виділених на підставі їх бачення й оцінювання важливості та ефективності статутних завдань юридичної клініки – відповідно 0,003 за 4-ю, 0,000 за 5-ю, 0,000 за 6-ю та 0,001 за 7-ю групуючими ознаками.

Таким чином, ми можемо прийняти альтернативну гіпотезу про те, що існує статистично значущий зв'язок між комунікативним профілем особистості здобувача-клініциста та його оцінкою і ставленням до основних завдань юридичної клініки, а виділені в ході дослідження групуючі ознаки пов'язані з мінливістю такого набору факторів, як комунікативні властивості й особливості міжособистісної взаємодії особистості.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. На підставі проведеного емпіричного дослідження можна зробити низку висновків та сформулювати перспективи подальших досліджень у даній галузі.

На початку роботи ми зробили припущення, що поєднання навчання з роботою за фахом, бачення себе в майбутньому людиною, що працює за фахом, який здобуває, мотивація до діяльності як члена юридичної клініки, характер ставлення до стратегічних завдань юридичної клініки пов'язані з особливостями комунікативних здібностей особистості здобувача-клініциста.

У ході дослідження та математико-статистичної обробки отриманих даних частину висунутих емпіричних гіпотез не було підтверджено на нашій вибірці. Так, зокрема, було з'ясовано, що статистично значущі зв'язки між номінативними та кількісними шкалами нашого дослідження спостерігаються лише в сегменті зв'язку між усвідомленням стратегічних завдань функціонування юридичної клініки та особливостями комунікативного профілю її членів.

Ураховуючи, що впродовж останніх місяців діяльність юридичної клініки здійснювалася переважно у дистанційному або онлайн-форматі, ці дані окремо свідчать про те, що розвиток комунікативних здібностей та загалом характер комунікативних схильностей здобувачів-клініцистів є визначальною потребою і вимогою до успішного її функціонування.

Отже, важливим напрямом удосконалення правничої освіти є підготовка здобувачів до юридичної практики, пов'язаної з використанням інформаційних технологій в умовах підвищення значення дистанційних та знеособлених консультацій, комунікації в умовах обмежувальних заходів тощо.

Дані дослідження можуть бути окремо використані для оптимізації подальших заходів щодо відбору членів юридичної клініки з числа учасників освітнього процесу. Проведення особистісних тестів у комплексі з іншими інструментами вимірювання професійної придатності може забезпечити додаткову валідність відповідності здобувачів завданням юридичної клінічної діяльності у контексті цифровізації вищої освіти та правової і правозахисної діяльності загалом.

Список використаних джерел:

1. Лоджук М.Т. Юридичні клініки в Україні: освіта та правова допомога : монографія. Одеса : Фенікс, 2015. 328 с.
2. Галай А.О. Street law від юридичних клінік як ефективна програма неформальної правничої освіти для підлітків. *Наука і освіта*. 2017. № 4. С. 20–28.
3. Дубчак Н.С. Досвід організації та діяльності юридичних клінік у країнах правової системи англо-американського типу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2013. Вип. 21. Ч. II. Т. 1. С. 36–38.
4. Kuchuk A.M., Serdiuk L.M., Zavhorodnia Y.S. Modern Law Education in the Context of Natural Understanding of Law. *Asia Life Sciences*. 2019. Supplement 21, Number 2, 28 December. P. 359–370.
5. Francina Cantatore. Pro Bono in Law Schools: Tracking the Effect of Pro Bono Service in an Australian University Law Clinic. *International Journal of Clinical Legal Education*. 2020. Vol. 27. № 1. P. 101–136. DOI: <http://dx.doi.org/10.19164/ijcle.v27i1.878>.

6. Cattell R.B., Chevrier J.M. The 16 PF Fifth Edition. Institute for Personality and Ability Testing Incorporated. 1994.
7. 16-факторний особовий опитувальник Р.Б. Кеттелла (16-FPQ-187-A). URL: <https://vseosvita.ua/library/16-faktornij-osobovij-opituvalnik-r-b-kettella-16-fpq-187-a-23996.html>.
8. Cattell's 16 personality factors. Retrieved from ToolsHero. URL: <https://www.toolshero.com/psychology/cattell-16-personality-factors/>.
9. Boyle G., L. Stankov N., Martin K. Petrides, Eysenck M., Ortet G. Hans J. Eysenck and Raymond B. Cattell on intelligence and personality. *Personality and Individual Differences*. 2016. № 103. P. 40–47.
10. Kumar R. The Use of Personality Testing in Personnel Selection. CMC Senior Theses. 2038. 2019. URL: https://scholarship.claremont.edu/cmc_theses/2038.
11. Pietrzak D., Page B., Korcуска J.S., Bach Gorman A. An Examination of the Relationship of the 16PF Fifth Edition to a Multidimensional Model of Self-Esteem. *SAGE Open*. October 2015. URL: doi:10.1177/2158244015611453.
12. Young S.R., Keith T.Z. An Examination of the Convergent Validity of the ICAR16 and WAIS-IV. *Journal of Psychoeducational Assessment*. 2020. № 38(8). P 1052–1059. URL: doi:10.1177/0734282920943455.
13. Bouiri O., Lotfi S., Talbi M. Correlative Study between Personality Traits, Student Mental Skills and Educational Outcomes. *Education Sciences*. 2021; 11(4):153. URL: <https://doi.org/10.3390/educsci11040153>.
14. Cattell H., Mead A. The sixteen personality factor questionnaire (16pf). In G. J. Boyle, G. Matthews, D. H. Saklofske. *The SAGE handbook of personality theory and assessment: Volume 2 – Personality measurement and testing*. SAGE Publications Ltd, 2008. P. 135-159. URL: doi.org/10.4135/9781849200479.n7.
15. Чудакова В.П. Використання опитувальника Р. Кеттелла у дослідженні «індивідуально-психологічних особливостей особистості» – критерію сформованості психологічної готовності до інноваційної діяльності й конкурентоздатності особистості. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2015. № 2(45). С. 40–47.
16. Типове положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України : Наказ Міністерства освіти і науки України від 03.08.2006 № 592. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0956-06#Text>.
17. Положення «Про юридичну клініку «Істина» ДДУВС» : Наказ ректора ДДУВС від 27 квітня 2017 р. № 295. Дніпро : ДДУВС. 2017. 26 с.
18. Про безоплатну правову допомогу : Закон України № 3460-VI від 2 червня 2011 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2011. № 51. Ст. 577.
19. Про звернення громадян : Закон України № 393/96-ВР від 2 жовтня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 47. Ст. 256.